

УДК 398.21

ЁРДАМЧИ ПЕРСОНАЖЛАРНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ
ХУСУСИЯТЛАРИИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ
ПЕРСОНАЖЕЙ

IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES OF AUXILIARY CHARACTERS

С.Жумаева¹¹ С.Жумаева— филология фанлари номзоди. Қарши давлат
университети адабиётшунослик кафедраси
доценти.**Аннотация**

Мақолада халқ эртакларида иштирок этувчи ёрдамчи персонажларнинг ўзига хос ғоявий-бадиий хусусиятлари, сюжет, мотив ва конфликтлар таркибида тутган ўрни ҳамда вазифаси ҳақида сўз юритилади.

Аннотация

В статье речь идет об идейно-художественных особенностях вспомогательных персонажей из народных сказок, об их месте и задаче в структуре сюжета, мотива и конфликтов.

Annotation

This article deals with the ideological and artistic features of folk fairy tales' auxiliary characters, about their role and tasks in the structure of plot, motives and conflicts.

Таянч сўз ва иборалар: фольклор, фольклоршунос, эртак, образ, персонаж, композиция, сюжет, мотив ва конфликт, генезис, нутқ, функция, вазият, ғоявий-бадиий хусусиятлар.

Ключевые слова и выражения: фольклор, фольклористика, сказка, образ, персонаж, композиция, сюжет, мотив и конфликт, генезис, речь, функция, ситуация, идейно-художественные особенности.

Keywords and expressions: folklore, folklore study, fairy tale, image, character, composition, plot, motif and conflict, genesis, speech, function, situation, moral – fictional features.

Ёрдамчи персонажларнинг эртаклар сюжетида тутган ўрни ҳамда вазифасига кўра алоҳида аҳамиятга эга. Бу турдаги персонажларнинг ўзига хос хусусиятлари, асосан, уларнинг функционал ҳаракатларида кўзга ташланади. В. Я.Пропп ўзининг «Эртаклар морфологияси» номли китобида сеҳрли эртакларда иштирок этувчи ёрдамчи персонажларнинг характерли хусусиятларини функционал ҳаракатлари доирасида асослайди. Олимнинг эътирофича, сеҳрли эртакларда ёрдамчи (кучлар) қаҳрамонлар «Мусибат (фалокат) ёки қашшоқликни бартараф этиш, оғир вазиятларда ёрдам бериш, таъқиб, уларни ҳимоя қилиш, мушкул масалаларни, вазифаларни ҳал қилишда кўмаклашиш» [1,72] каби функцияларни бажаради. Шунга кўра, В. Я.Проппнинг таҳлилий тадқиқини ёрдамчи персонажларнинг асосий хусусиятларини ёритишда энг тўғри йўл, деб баҳолаганимиз ҳолда, унга айрим аниқликлар киритиш орқали қуйидаги мулоҳазаларни баён қилишимиз ўринлидир:

1. Хоҳ сеҳрли эртаклар, хоҳ маиший ёки хоҳ ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар бўлсин, таркибида иштирок этувчи ёрдамчи персонажларнинг функционал хусусиятлари, асосан, етакчи ёки бош қаҳрамонларга ёрдам, кўмак бериш ҳаракатлари билан белгиланади.

2. Ёрдамчи персонажлар ички турга оид эртакларнинг ҳар бирида ҳамма вақт ижобий сифатларда талқин этилади. Бироқ мазмунига кўра, персонажлар функцияларининг амал қилиш тартиблари, усуллари ва даражалари ички тур эртакларнинг ўзига хос табиати, хусусияти ва қонуниятига асосланиб воқе бўлади. Масалан, В.Я.Пропп таҳлилидаги ёрдамчи персонажлар, асосан, кўп пландаги саргузаштли воқеалар ва мураккаб ҳодисалар ичида ҳаракат қилади. Чунки сеҳрли эртаклар композициясининг мураккаблиги, сюжет таркибининг кенг кўламдорлиги, образлар талқинидаги кўп қирралик, заминида ҳаёлий уйдирмаларга асосланган ҳодисаларнинг саргузашт типиди

воқе бўлиши таркибидаги ёрдамчи ва, умуман, барча персонажларнинг ҳаракат доирасини ўз имконияти, талаби даражасига мослаштириб амал қилишни тақозо этади.

Хусусан, ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ёрдамчи персонажлари эса қисқа сюжетли воқеалар ичида ҳаракат қилади. Бу тур эртақларнинг композицион тузилиши оддий, сюжет таркибидаги конфликт ва унинг ечимини ташкил этувчи эпизодлар ҳажми ихчам, персонажлар тизими ва талқинида кўп қиррали хусусиятлар кўзга ташланмайди. Мана шу хусусиятларга кўра ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ёрдамчи персонажлари табиатида сеҳрли ёки маиший эртақлар персонажларига хос функционал кўламдорлик ва мураккаблик кўринмайди.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ёрдамчи персонажлари таркиби тулки, от, ит, хўроз, сичқон кабилардан иборат бўлиб, функционал хусусиятларига кўра етакчи персонажларга ёрдамчи сифатида фаолият кўрсатади. Талқиний жиҳатларига кўра эса ижобий сифатларда тавсифланади. Тулки – ёрдамчи персонажларнинг энг кўзга кўринган вакили сифатида эртақларнинг аксарият қисмида қатнашади. У нафақат ўзбек ёки туркий халқлар эртақларида, балки рус ва бошқа қатор Европа халқлари оғзаки ижодида ҳам кўп учровчи оммалашган, машҳур образлардан саналади. Бу образ ва унга муносабат масаласи деярли барча халқлар фольклоршунослари эътиборини ўзига тортиб келаётган мавзулардан бири ҳисобланади. Бу образнинг ёрдамчи персонаж сифатидаги хусусиятлари ҳақида В.П.Аникин, Э.В. Померанцева, М.И.Афзалов, Б.Г.Тлехас, К.И. Имомов, Х. Эгамов, Р.К.Чолокошвили, А.Боймурадов каби олимлар ўз илмий қарашларини баён қилганлар.[2,84].

Тадқиқотларда бир-бирини тўлдирувчи ва айни пайтда бир-бирини инкор этувчи фикрлар мавжуд. Ўзбек фольклоршуноси М. Афзалов шундай ёзади: «Тулки бошқа халқларнинг эртақларидаги каби бизда ҳам айёр, олғир, ёлғончи киши образидир. Шунинг учун ҳам халқ орасида айёр одамга нисбатан тулки лақаби берилади. [3,149]. Ғ. Жалолов «Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси» номли асарида «Ўзбек эртақларида тулки образи фақат салбий тип сифатида эмас, балки

ижобий характер бўлиб келишини ...» таъкидлайди. [4,32]. Олим ўз фикрини давом эттириб, «Ўзбек эртақларида тулки образи худди шу хусусиятлари билан рус ва Европа халқ эртақларидаги машҳур тулки образидан фарқ қилади. Бу ҳол, бизнингча, қадимий тотемистик тушунчалар ва мифология билан боғлиқ бўлса керак», [1,32], деган концепцияни илгари суради.

Рус фольклоршуноси В.П.Аникин ўзининг «Рус халқ эртақлари» номли китобида тулки персонажини, асосан, салбий хусусиятларда талқин этади. «Тулки, – деб ёзади у, – мурасасиз, олғир, ёлғончи, шафқатсиз, мунофиқ, тилёғламачи, кек сақловчи, фирибгар, қасоскор, айёр, (тадбиркор) устамон, манфаатпараст, бераҳм. Деярли барча эртақларда у ўзининг ана шу хусусиятлари билан намоён бўлади» [5,72]. Олим ўзининг назарий қарашларини «Мушук, хўроз ва тулки», «Чоҳ ичидаги ҳайвонлар», «Тулки ва қуён», «Тулки ва зағизгон», «Мушук ва тулки», «Тулки қандай қилиб учини ўрганди?», «Қўй, тулки ва бўри», «Айиқ ва тулки» каби рус халқ эртақлари таҳлили асосида далиллайди.[5,72-73].

Э.В.Померанцева ҳам «Рус халқ эртақлари» номли монографиясида В.П.Аникиннинг таҳлилий хулосасига мувофиқ келувчи фикрларни баён қилади. Олима бу образнинг ўзига хос характерли хусусиятларини ёрита туриб, «Тулки – эски ошначилик унутилади», «Чоҳ ичидаги ҳайвонлар», «Бўғирсоқ», «Қиш ҳайвонлари» каби эртақларда ёрдамчи персонаж сифатида иштирок этишини таъкидлайди: «...Эртақларда у фирибгар, айёр, ёлғончи каби салбий қиёфаларда тасвирланади. У бўри, хўроз ва айиқни лақиллатиб алдайди, зағизгон болаларини айёрлик билан қўлга киритади, чоҳ ичида ҳайвонларни бирин-кетин ҳалок қилади. Бироқ унинг айёрлиги ҳамма вақт ҳам иш беравермайди: у инсонга тўқнаш келганда доимо мағлубиятга учрайди», дейди. [6,78] Кўринадики, Э.В.Померанцева ва В.П.Аникин тадқиқотлари мазмунида ўзаро ҳамоҳанг ва муштарак фикрлар мавжуд. Бинобарин, иккала тадқиқотчи ҳам тулкини салбий персонаж сифатида эътироф этадилар. Шу билан бирга, Э.В.Померанцева тадқиқотида кўзга ташланган жиҳат – тулки персонажга берилган сўнгги таъриф (яъни унинг инсондан мағлуб бўлиш мотиви – С.Ж.)

ўзидан аввал айтилган фикрларни ижодий бойитиб, ривожлантириб келмоқда. «Чоҳ ичидаги ҳайвонлар» («Звери в яме») эртагида «Чўчка, бўри, айиқ, куён, хўроз, тулки ва бошқа ҳайвонлар чоҳга тушиб қоладилар; Оч қолиб навбат билан бир-бирларини ейдилар; Охирида тулки қолади; Ёлғиз ўзи чоҳдан омон чиқиб кетади.[7,54].

«Эски ошначилик унутилади» («Старый хлеб – соль забывается») эртагида эса тулки персонажининг сюжет таркибида тутган ўрни, функцияси ва мазмуни тамомила ўзгача моҳият касб этади: «Одам бўрини овчидан қутқаради (айиқ, илон); хавф-хатар чекингач, бўри одамни емоқчи бўлади; одам ўткинчи ҳайвондан ёрдам сўрайди; тулки бўрини қоп ичига тушишга мажбур қилади; одам уни ўлдиради; шу билан у тулкини ҳам ўлдиради».[7,79].

Қизиғи шундаки, юқоридаги эртақнинг ўзбекча варианты («Бўри билан мерган», «Илоннинг иши заҳар солмоқ» эртақлари)да воқеалар тафсилоти мутлақо ўзгача йўсинда хотимланади: тулки сюжет ечимида ҳал қилувчи вазифани бажаради: у одамни бўри (илон)дан қутулишига ёрдам беради. [8,20-23, 42-44]. Ҳар икки халқ эртақларининг қиёсий таҳлилидан англашиладики, рус фольклоршуносларининг ёрдамчи персонаж – тулки образи хусусидаги фикрларини ўзбек эртақларида қатнашувчи тулки персонажига нисбатан тадбиқ этиб бўлмайди. Мазкур хулоса, Ғ.Жалолов концепциясини тасдиқлайди. Ўзбек халқ эртақларида тулкининг гоҳ салбий, гоҳ ижобий сифатларда талқин этилиши, олим таъкидлаб ўтганидек, «қадимий тотемистик тушунчалар ва мифология билан боғлиқ»лигидадир. Зеро, унинг характер хусусиятига хос хилма-хиллик қадимийликка дахлдор бўлиб, тарихий илдизи ибтидоий дуал тушунчаларга бориб тақалади. Бу борада К.Имомовнинг илмий қарашлари ғоятда ўринли ва аҳамиятлидир. Унинг фикрича, тулки қиёфасида салбий хусусиятларнинг «...шаклланишида демонологик тушунчалар, дуал мифлар, хусусан, ёвузлик раҳнамоси Ахриманнинг кучли таъсири сезилиб туради».[9,18].Бу каби дуал тасаввурларнинг айрим қолдиқлари эртақларда сақланиб қолган. «Тулкибой» эртагида тулки айёр, олғир, фирибгар ва «...муғомбиргина эмас, кишиларни «еб кетаман» деб кўрқитувчи

зўравон сифатида ҳам намоён бўлади». [4,32].Тулки образи талқинидаги ижобий хусусиятлар бевосита тотемик эътиқодлар таъсирида шаклланган. Мифологик эътиқодлар устун бўлган замонларда «... тулки – культ, у ёвуз руҳлар кушандаси сифатида муқаддаслаштирилган» [9,18]. Таҳлиллар қадимда турк қавмлари орасида тулки култига сиғиниш ҳоллари мавжуд бўлганлигини, унинг тотемлик моҳиятини илоҳийлаштирувчи ва тарғиб этувчи асотирлар «ижод этилган»лигини кўрсатади [10,19]. Асотирларда тулки магия қудратга эга мавжудот сифатида тасвирланади [10,23]. Қадимги Шарқ халқлари, хусусан, туркий халқлар маданияти, ижтимоий-тарихий ва маънавий қарашлари тизимида тулкимисбатан тотемик ва муқаддас культ сифатида эътиқод қўйиш ҳоллари мавжуд бўлиб, унинг генетик ва тарихий тақдирида мифологик эътиқодлар релекти асосий ўринни эгаллайди. «Бўри билан мерган», «Илоннинг иши заҳар солмоқ» каби эртақларда тотемийликка эътиқоднинг илқин излари кўзга ташланади. «Бўри билан мерган» эртагида тулки чолнинг бўридан қутулишига ёрдам беради: Бўри чолга

– Сени ейман, деб турганида, икковининг олдига тулки келиб қолибди, Чол бечора йиғлаб:

– Мерган бўрини қувиб келаётган эди, бўри мендан ўзини яшириб қўйишни сўради. Мен уни қопга тикиб похол ёпиб, бекитиб қўйдим. Мерган келиб «Чол, чол! Бўрини кўрдингми?» – деб сўради. Мен бўридан кўрқаман, ўтгани йўқ, дедим. Мерган ишониб кетди. Похолни олиб бўрини қопдан чиқариб қўйсам, «сени ейман» деб мени мушкул ҳолда қолдирди, – деган экан, Тулки:

– Эй, бўри ўртоқ, чол сени шундай ўлимдан қутқарса-ю, сен шундай қари чолни ейсанми? – деб дашном берибди. «Юр бўлмасам», деб бўри тулки билан биргаликда чолнинг олдидан «Хайр, ота» – деб жўнаб кетибди»[8,21]. Эртақнинг бошқа вариантыда ҳодисалар тафсилоти мутлақо ўзгача кўринишда кечади. «Бўри чолни «ейман» деб таҳдид солиб турганида, тулки келиб қолибди. Тулки гап нимада эканлигини англаб:

– Мен сени шу кичкина қопга сиққанингга ишонмайман, сиғмайсан, – дебди. Бўри, «ҳа, мен сиғдим» деб мақтанибди ва кўрсатиш учун қопнинг ичига

тушибди. Тулкининг ишораси билан чол қоп оғзини боғлабди. Қопни кўтариб ерга уриб, бўрини ҳалок қилибди»[11.Inv. №1862. 6.].

«Илоннинг иши заҳар солмоқ» эртагида ҳам воқеалар худди шу тарзда содир бўлади [8,43-44.] Мазкур эртақлар сюжетида мифологик тасаввурларга асосланган мотивлар мавжуд. Бироқ бу мотивлар эртақлар сюжетида мифлардаги каби ўзига хос мустақил шакл ва мазмунга эга мотив сифатида эмас, балки асосида ижтимоий-маиший муносабатларни ифодаловчи эпизод кўринишида воқе бўлган. Тулкининг функционал ҳаракатларида кўзга ташланадиган жиҳатлар аслида эртақ воқеалари талаби доирасида содир бўлади. Қийин вазиятга тушиб қолган одам бўри (илон)дан қутулиш чорасини қидиради. Аини вазиятда тулкининг одамга дуч келиши тасодифий ҳол сифатида изоҳланади. Бу тасодиф эса сюжет чизигида асосий ва ҳал

қилувчи аҳамият касб этади. Воқеалар тугуни айнан шу ўринда ечилади. Тасодиф натижаси эртақда ижобий хулосани келтириб чиқаради. Ижобий хулосанинг бадиий ифодаси – яхшилик, эзгулик, инсоф ва оқибат каби тарихий илдизлари дуал мифлар билан туташувчи фалсафий тушунчаларни илгари суради.

Хулоса қилиб айтганда, ёрдамчи персонажларнинг функционал хусусиятлари, асосан, етакчи ёки бош қаҳрамонларга ёрдам, кўмак бериш ҳаракатлари билан изоҳланади. Ёрдамчи персонажлар эртақларда ижобий сифатларда талқин этилади. Бироқ мазмунига кўра, персонажлар функцияларининг амал қилиш тартиблари, усуллари ва даражалари ички тур эртақларнинг ўзига хос табиати, хусусияти ва қонуниятига асосланиб воқе бўлади.

Адабиётлар:

1. Пропп В. Я. Морфология сказки. –М.: Наука, 1969.
2. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008.
3. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. –Т.: Фан, 1964.
4. Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. –Т.: Фан, 1976.
5. Аникин В.П. Русская народная сказка.–М.:Учпедгиз,1959.
6. Померанцева Э.В. Русская народная сказка. –М.: Наука, 1963.
7. Сравнительный указатель сюжетов восточно–славянской сказки. Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, –Л.: Наука, 1979.
8. Ўзбек халқ эртақлари. Икки томлик. 1-том. –Т.: Ўзадабийнашр, 1960.
9. Имомов К. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг оралиқ типи // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1991. –№ 2.
10. Мурот Ўроз. Турк асотир (миф)лари//Сирли олам. –Т.,1991. –№6.
11. Фольклор архиви. Инв. №1862.

(Тақризчи: А.Сабирдинов – филология фанлари доктори).